

**Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка**

НН інститут історії, права та міжнародних відносин

Кафедра права та методики викладання правознавства

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
щодо самостійної роботи з навчальної дисципліни
«Філософія права»**

**Галузь знань 08 Право
Спеціальність 081 Право
Освітньо-професійна програма Право
Перший рівень вищої освіти
Мова навчання українська**

Суми – 2021

УДК 378.041:340.12](072.057.875)

Рекомендовано Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (протокол №4 від 29 листопада 2021 року)

Рецензенти:

Легка О.В. – доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного права Університету митної справи та фінансів

Орлова О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

К 95

Методичні рекомендації щодо самостійної роботи з навчальної дисципліни «Філософія права» для здобувачів вищої освіти за ОПП 081 Право. Суми: Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, 2021 21 с

Методичні рекомендації містять інформацію про мету і завдання вивчення дисципліни, програмні результати, які вона формує; вимоги та рекомендації до виконання самостійної роботи.

УДК 378.041:340.12](072.057.875)

© Андрій Кучук, 2021

© СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2021

ЗМІСТ

1. Загальні положення.....	4
2. Мета і завдання вивчення дисципліни.....	5
3. Результати навчання за дисципліною.....	7
4. Методичні поради щодо опанування тем навчальної дисципліни.....	8
5. Рекомендована література.....	22

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Самостійна робота є важливою складовою освітнього процесу, спрямованою на опанування здобувачем вищої освіти індивідуально окремих питань з метою поглиблення знань, удосконалення відповідних навичок, зокрема, і щодо пошуку й узагальнення положень у навчальній та науковій літературі.

Самостійна робота здобувача вищої освіти включає в себе такі три етапи:

- ознайомлення з тематикою навчальної дисципліни, відповідними методичними рекомендаціями;

- опрацювання рекомендованої літератури (тематичних джерел). Опрацювання джерельної бази доцільно здійснювати з відображенням основних положень у вигляді конспекту, схем тощо (залежно від індивідуальних вподобань) відповідно до питань, що розглядаються в межах навчальної теми;

- узагальнення опрацьованого матеріалу, актуалізація отриманих знань, зокрема, через контрольні запитання, тестові завдання тощо. Доцільно скласти (опрацювати) глосарій з навчальної теми.

Зверніть увагу, що в умовах сучасної освіти важливим є формування у здобувачів вищої освіти *soft skills*. Використання науково-педагогічним працівником при викладанні навчальної дисципліни активних та інтерактивних методів навчання (робота в малих групах, Case study, сократівський метод, метод шести капелюхів, мозковий штурм, ділова гра та ін.) буде ефективним за умови активної пізнавальної діяльності здобувача вищої освіти, готовності студентів до сприйняття нової інформації на основі існуючих знань з предмету (у межах вищої освіти значна частина матеріалу опановується студентами самостійно, а це передбачає опрацювання значної кількості різноманітних джерел: текстових, аудіо-, відео джерел, до того ж, не тільки з переліку рекомендованих, а й знайдених самостійно у результаті пошукової роботи – опрацювання каталогів, депозитаріїв, використання інтернет-пошуку та ін.).

В Університеті передбачено можливість Perezарухування результатів неформальної та/або інформальної освіти відповідно до Положення про порядок визнання результатів навчання у неформальній та/або інформальній освіті у Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка (<https://sspu.edu.ua/universitytet/edusci/normatyvno-pravova-baza>).

Перезарухування результатів здійснюється на добровільній основі та передбачає підтвердження того, що здобувач досяг результатів навчання, передбачених освітньою програмою.

Перезарухуванню можуть підлягати результати навчання отримані шляхом неформальної та/або інформальної освіти, що за тематикою, обсягом вивчення та змістом відповідають як навчальній дисципліні в цілому, так і її окремому розділу, темі (темам), індивідуальному завданню, які передбачені цією робочою програмою.

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання дисципліни «Філософія права» можуть бути:

- усний контроль. Усний контроль здійснюється шляхом індивідуального і фронтального опитування. При індивідуальному опитуванні викладач ставить перед здобувачем вищої освіти декілька запитань, при фронтальному – серію логічно пов'язаних між собою питань перед усією аудиторією;

- письмовий контроль. Здійснюється за допомогою письмових робіт. Письмовий контроль відрізняється також глибиною діагностики (поверховий зріз чи ґрунтовний аналіз);

- тестовий контроль. Тести – спеціальні завдання, виконання (чи невиконання) яких вказує на наявність (або відсутність) у здобувача вищої освіти певних знань, умінь;

- підготовка доповідей, есе, презентацій тощо. Передбачає виконання здобувачами вищої освіти різних форм завдань; розв'язання кейсів, ситуативних завдань.

Засоби діагностики результатів навчання ґрунтуються на необхідності виявлення *soft skills*: критичне мислення, комплексне розв'язання проблем, оригінальність, креативність, міркування та створення ідей, комунікативні навички та навички самоорганізації, вміння працювати з інформацією.

Особлива увага при опануванні змісту навчальної дисципліни приділяється запобіганню порушенню академічної доброчесності та забезпечення довіри до результатів освітнього процесу та освітньої діяльності, розумінню здобувачами вищої освіти значення академічної доброчесності та наслідків недотримання її постулатів.

2. МЕТА І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Навчальна дисципліна «Філософія права» є нормативною та сприяє формуванню фундаментальних загальнотеоретичних правових знань, становленню правника з критичним мисленням.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є сутність права, плюралізм його проявів через призму філософсько-правового сприйняття.

Навчальна дисципліна спрямована на формування таких визначених освітньо-професійною програмою **загальних компетентностей**:

ЗК 1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК 2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК 3. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК 7. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК 8. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК 10. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).

ЗК 11. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод

людини і громадянина в Україні.

ЗК 13. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку права, його місця у загальній системі знань про природу і суспільство.

ЗК 14. Цінування та повага різноманітності і мультикультурності.

Навчальна дисципліна спрямована на формування таких визначених освітньо-професійною програмою **спеціальних компетентностей**:

СК 1. Здатність застосовувати знання з основ теорії та філософії права, знання і розуміння структури правничої професії та її ролі у суспільстві.

СК 2. Знання і розуміння ретроспективи формування правових та державних інститутів.

СК 3. Повага до честі і гідності людини як найвищої соціальної цінності, розуміння їх правової природи.

СК 7. Здатність застосовувати знання завдань, принципів і доктрин національного права, а також змісту правових інститутів, щонайменше з таких галузей права, як: конституційне право, адміністративне право і адміністративне процесуальне право, цивільне і цивільне процесуальне право, кримінальне і кримінальне процесуальне право.

СК 11. Здатність визначати належні для юридичного аналізу факти.

СК 12. Здатність аналізувати правові проблеми, формувати та обґрунтовувати правові позиції.

СК 13. Здатність до критичного та системного аналізу правових явищ і застосування набутих знань у професійній діяльності.

СК 16. Здатність до логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення

Навчальна дисципліна спрямована на формування визначеної освітньо-професійною програмою **інтегральної компетентності, а саме:** здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі професійної правничої діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування правових доктрин, принципів і правових інститутів і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Навчання спрямоване на комплексну реалізацію практичної, когнітивно-освітньої, професійної та виховної мети, а саме:

- *практична мета:* формування у студентів когнітивної, соціокультурної, професійної компетентності, що зумовлює необхідність реалізації в правничій діяльності цінностей людської гідності та людських прав;

- *когнітивно-освітня мета:* набуття та поглиблення знань про світоглядне пояснення феномену права; обґрунтування його змісту та

призначення з погляду сутності людського буття та системи цінностей, на яких воно ґрунтується;

- *професійна мета:* сприяти становленню сучасного висококваліфікованого правника, що уміє організовувати свою діяльність зважаючи на пріоритет людських прав; формувати ціннісні орієнтири здобувачів вищої освіти відповідно до ідеалів верховенства права, дотримання прав і свобод людини, відкритості та прозорості, поваги до особистості;

- *виховна мета:* формування гуманістичного, демократичного та загальнокультурного світогляду, патріотичної свідомості громадянина України, виховання поваги до загальнолюдських цінностей.

3. РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ ЗА ДИСЦИПЛІНОЮ

ПРН 1. Визначати переконливість аргументів у процесі оцінки заздалегідь невідомих умов та обставин.

ПРН 2. Здійснювати аналіз суспільних процесів у контексті аналізованої проблеми і демонструвати власне бачення шляхів її розв'язання.

ПРН 3. Проводити збір і інтегрований аналіз матеріалів з різних джерел.

ПРН 4. Формулювати власні обґрунтовані судження на основі аналізу відомої проблеми.

ПРН 5. Давати короткий висновок щодо окремих фактичних обставин (даних) з достатньою обґрунтованістю.

ПРН 6. Оцінювати недоліки і переваги аргументів, аналізуючи відому проблему.

ПРН 8. Використовувати різноманітні інформаційні джерела для повного та всебічного встановлення певних обставин.

ПРН 9. Самостійно визначати ті обставини, у з'ясуванні яких потрібна допомога, і діяти відповідно до отриманих рекомендацій.

ПРН 12. Доносити до респондента матеріал з певної проблематики доступно і зрозуміло.

ПРН 13. Пояснювати характер певних подій та процесів з розумінням професійного та суспільного контексту.

ПРН 19. Виявляти знання і розуміння основних сучасних правових доктрин, цінностей та принципів функціонування національної правової системи.

ПРН 21. Пояснювати природу та зміст основних правових явищ і процесів.

ПРН 23. Застосовувати набуті знання у різних правових ситуаціях, виокремлювати юридично значущі факти і формувати обґрунтовані правові висновки

4. МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ОПАНУВАННЯ ТЕМ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Філософія права як навчальна дисципліна.

Ця тема має пропедевтичне значення та має на меті ознайомити здобувачів вищої освіти з предметом пізнання філософії права, значимістю цієї навчальної дисципліни в системі підготовки фахівців у сфері права. Відповідно, студенти мають зрозуміти загальні положення, які вони опанують, вивчаючи філософію права та значимість особисто для кожного майбутнього правника її вивчення, що посилює мотивацію до навчання.

З'ясовуючи зміст цієї теми доцільно особливу увагу приділити розумінню предмету філософії права, яким виступають сутність права, плюралізм його проявів через призму філософсько-правового сприйняття.

Акцент має бути зроблено на існуванні двох різних типів розуміння права та значенні філософії права у їх розумінні. У цьому контексті важливо простежити зв'язок філософії та теорії права.

Розуміння теми буде неповним, якщо не визначитися з функціями філософії права. Окремо варто звернути увагу на зв'язок філософії права з іншими філософськими та теоретико-правовими дисциплінами.

Рекомендується поміркувати над значимістю філософії права для правника, над можливістю використання положень філософії права в правничій діяльності.

Рекомендується переглянути наступні відео:

1. Філософія права в університетській освіті України.
<https://www.youtube.com/watch?v=9yi8GruXnsM>
2. Перший крок до критичного мислення | Клятий раціоналіст
<https://www.youtube.com/watch?v=mRHCppcrTOQ>

Рекомендується додатково опрацювати:

1. Актуальні проблеми філософії права: посібник /О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Ященко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. С. 11-115.
2. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. 32 с.
3. Шмоткін О. В. Філософія права як фундаментальна юридична наука. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. №2. С. 307-320.

Питання, що виносяться на самостійну роботу:

1. Предмет філософії права.
2. Категорії філософії права.
3. Функції філософії права.
4. Філософія права в системі правничих дисциплін.
5. Філософський підхід до права.
6. Принципи філософії права.
7. Методологічний інструментарій філософії права.
8. Структура філософії права.
9. Місце і роль філософії права в системі правничих наук.
10. Зв'язок філософії права з іншими філософськими та теоретико-правовими дисциплінами.

Завдання:

1. Поміркуйте: чи може правник не мати філософсько-правових знань?

Тема 2. Правова реальність і життєвий світ людини: онтологія та антропологія права.

Ця тема «відкриває» вивчення безпосередньо філософських основ права, сприйняття права, його онтології. Вивчаючи тему доцільно зосередити увагу на формах буття права. Необхідно визначити: як проявляється право у соціумі, якою є сутність права. Доцільно ознайомитись з теорією запереченням існування «уже-права» (Б. Мелкевік).

Варто звернути увагу на різному сприйняттю права в межах різних правових цивілізацій (культур; систем права) та апроаналзувати ідеї щодо соціокультурної природи права. Саме ці ідеї значною мірою пов'язують право з людиною та визначають актуальність вивчення антропологічних засад права.

Доцільно провести зв'язок положень теми і ст. 3 Конституції України, яка відзначає людину як основну цінність.

Важливо розглянути людину як правову істоту, а людські права як безпосередню реалізацію особистої цінності права.

Необхідно згадати положення загальної теорії про громадянське суспільство, правову державу, верховенство права та проаналізувати їх через призму правової антропології. До наглядності отриманих результатів можна проаналізувати положення правової антропології в контексті державно-правових режимів.

Рекомендується переглянути наступні відео:

1. Філософія права. Словник. Що таке Право.
<https://www.youtube.com/watch?v=YXnQDrhPA7g>
2. Антропологія права (англійською мовою).
https://www.youtube.com/watch?v=-k_9AZL9tW8

Рекомендується додатково опрацювати:

1. Актуальні проблеми філософії права: посібник /О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Яценко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. С. 115-156.
2. Мелкевик Б. Юридическая эпистемология и уже-право. Париж : Buenos Book International, 2017. 136 с.
3. Харт Г. Л. А. Понятие права / пер. с англ. ; под общ. ред. Е. В. Афонасина и С. В. Моисеева. Санкт-Петербург : СПбГУ, 2007. 302 с.
4. Dworkin R. Taking rights seriously. Harvard University Press, 1978. 371 p.

Питання, що виносяться на семінарське (практичне) заняття:

1. Буття та існування права.
2. Форми існування права. Правова реальність.
3. Сутність права і правових явищ.
4. Правова антропологія як галузь філософії права.
5. Особиста цінність права та її структура.
6. Право, правова держава, громадянське суспільство як досягнення цивілізації.

Питання, що виносяться на самостійну роботу:

1. Людина як правова істота.
2. Форми здійснення принципу формальної рівності: ідея права, закон, правове життя.
3. Проблеми правової реальності.
4. Людські права як безпосередня реалізація особистої цінності права.
5. Належне та істотне у праві.
6. Пріоритет людських прав над законодавством.
7. Реалізація власної цінності права у правовій державі.

Завдання:

1. Поміркуйте: чи може існувати право поза текстом? Відповідь обґрунтуйте.
2. Як Ви вважаєте, чи дійсно людина має бути основною цінністю? Чи, наприклад, суспільство в цілому? Людський колектив? Відповідь обґрунтуйте.

Тема 3. Право в системі соціальних норм і цінностей.

Аксіологія права.

Підґрунтям опанування цієї теми є знання щодо соціальних регуляторів, отримані при вивченні загальної теорії права. Однак, в межах цієї дисципліни необхідно більш глибоко вивчити зв'язки права з іншими соціальними нормами. Положення теорії права є основою успішного вивчення теми. Відтак, доцільно згадати основні ідеї щодо соціального регулювання та різновидів соціальних норм.

Визначаючи співвідношення права з іншими соціальними регуляторами важливо виходити з плюралізму розуміння права, що дозволяє з'ясувати особливості права та його роль у соціумі. Вивчаючи зв'язок права та моралі доцільно ознайомитися з основними ідеями праць Л. лон Фуллера та Р. Дворкіна.

Розуміння теми буде неповним, якщо не визначитися з роллю релігії у житті соціуму та відмінністю релігійних норм та правових. Доцільно зосередити увагу на питанні церкви в системі державно-правових режимів.

Важливою складовою теми є з'ясування основ правової аксіології, що має ґрунтуватися на принципі правового ацентризму (ураховувати наявність різних систем права). Доцільно розглянути такі питання як цінності в праві і право як цінність. Необхідно зосередити увагу на вивченні таких напрямів сприйняття правових цінностей: свобода як цінність, справедливість як основна правова цінність.

«Цінністю у праві є те, що має значення, корисне для людини, є для неї життєво важливим. Основне призначення права – регулювати суспільні відносини. І цю функцію воно виконує доволі успішно протягом усієї історії існування людства. Саме право спонукає головні інститути організації суспільства бути інструментами його регуляції. У цьому, вочевидь, і полягає аксіологічна природа цих інститутів. Ще один аксіологічний аспект пов'язаний із нормативністю права як його атрибутом.»¹

Рекомендується переглянути наступні відео:

1. Філософія права. Словник. Що таке Справедливість.
<https://www.youtube.com/watch?v=RaIeUrqjS4s>

2. Майкл Сендел. Справедливість.
https://www.youtube.com/playlist?list=PL8YZyma552VeTCYPkkEisHKAHhNx3Ps_k-

Рекомендується додатково опрацювати:

¹ Актуальні проблеми філософії права: посібник /О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Яценко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. С. 243-244.

1. Актуальні проблеми філософії права: посібник /О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Яценко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. С. 243-280.
2. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1999. 232 с.
3. Dworkin R. Taking rights seriously. Harvard University Press, 1978. 371 p.

Питання, що виносяться на семінарське (практичне) заняття:

1. Сутність та специфіка різновидів соціальних норм.
2. Взаємодія права з іншими соціальними нормами..
3. Право і мораль.
4. Право і релігія.
5. Цінності в праві і право як цінність.
6. Свобода як цінність.
7. Справедливість як основна правова цінність.

Питання, що виносяться на самостійну роботу:

1. Правомірність і моральність.
2. Принципи загальнолюдської моралі і право.
3. Типи відносин права і моралі. Етика права.
4. Релігійні витоки держави і права.
5. Церква в системі державно-правових режимів. Правовий режим церкви в Україні
6. Соціологічний підхід до особистості та її цінностей у праві.
7. Право як форма свободи.

Завдання:

1. Як Ви вважаєте наскільки релігійні норми є сумісними з людськими правами як правовою цінністю? Відповідь аргументуйте.
2. Наскільки обґрунтованим є положення про справедливість як правову цінність, особливо зважаючи на невизначеність категорії «справедливість», різні концепції справедливості та існуючу несправедливість в суспільстві? Відповідь аргументуйте.
3. Прочитайте текст та висловіть свої думки щодо прочитаного:
«Згадаємо біблійну легенду про «гріхопадіння» Адама і Єви. Перші богоподібні істоти, всупереч волі їх творця, не розуміючи що є «добро», що – «зло», відтак не усвідомлюючи протиправності свого діяння, з'їли плід дерева пізнання добра і зла, за що їх (і не лише їх – «проклята земля через тебе», а при цьому згадаємо такі принципи юридичної відповідальності як доцільність, обґрунтованість, індивідуалізація) «вислав його Господь Бог із саду Едемського, щоб оброблять землю, з якої він взятий. І вигнав Адама...» (Бытие

3:23-24) [470]. Оскільки на момент «гріхопадіння» ні Єва, ні Адам не усвідомлювали своїх дій (не розуміли, що є добро, а що – зло), їх можна порівняти, екстраполюючи на сучасне суспільство, із маленькими дітьми, яким батьки, показуючи яскраву іграшку і кладучи її поряд з ними, забороняють її брати, а потім, через порушення цієї заборони – виганяють з житла.

Більш того, саме ця легенда дозволяє зробити висновок, що саме всупереч волі творця богоподібна істота, пізнавши добро і зло, стає людиною. Адже саме мораль була заборонена їм (плід дерева пізнання добра і зла) і саме людині іманентною є мораль. Саме це і мав на увазі творець, говорячи про наслідки непослуху щодо плоду дерева пізнання добра і зла: «в день, який ти відкусиш від плоду, смертю помреш», що фактично і сталось»...¹

Тема 4. Філософія природного права. Філософське обґрунтування правової держави.

У межах цієї теми акцентується увага на природному розумінні права. Прагнення відійти від нормативістської спадщини СРСР (в якій право розумілося як сукупність правил людської поведінки, що устанавлюються державною владою, як владою пануючого у суспільстві класу, а також звичаїв і правил співжиття, які санкціоновані державною владою і які реалізуються в примусовому порядку за допомогою державного апарату, з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних для пануючого класу, проголошення європейського напряму розвитку, участь у інтеграційних процесах, намагання провести державно-правові реформи актуалізують проблематику розуміння права.

««Наказ є наказ», – наголошують солдатам. «Закон є закон», – говорить юрист. Але у той же час обов'язок солдата підкорятися перестав діяти, якщо він дізнається, що метою наказу є злочин чи правопорушення. Юристам же через століття після того, як серед них не залишилося зачинателів природного права, не відомі подібного роду виключення з дії закону і підпорядкування йому законослухняних громадян. Закон діє, тому що це – закон, і це – закон, якщо його сила визнається у більшості випадків». Однак, таке розуміння закону і його сили (що відбувається у межах позитивістського розуміння права), на думку Г. Радбруха, зробило усіх, у тому числі і юристів, беззахисними перед

¹ Кучук А. М. Теоретичні основи правового поліцентризму: монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. С. 244.

свавільними і злочинними законами. Таке розуміння права ототожнює право із силою: лише там є право, де є сила.

За цього підходу «Jus est ars boni et aequi». За цього підходу значна роль у віднайдені права належить органам, які здійснюють правосуддя – судам. .

Важливо усвідомити, що за розглядуваного підходу наявність права, його забезпечуваність не пов'язується з державою. Важливою у цьому аспекті є праця італійського юриста і громадського діяча Бруно Леоні «Свобода і закон», що була видана в 1961 р. У цій книзі автор, на основі огляду римського права показує, що, на думку стародавніх римлян, право було процесом відкриття, а не набором офіційно прийнятих наказів. Тобто, історично і традиційно «право» розглядалося як щось, що відкривається судьями і юристами, а не ототожнювалося з тим, що створюють і за що голосують законодавці¹.

За цього підходу право і закон не співпадають. Наявність першого пов'язується з суспільством, наявність другого – з державою. Відтак, за такого підходу можна вести мову про наявність громадянського суспільства, яке саме і виборює, захищає своє право, у тому числі і від обмежень чи втручань державних органів. Тобто громадянське суспільство протиставляється державі, є активним опонентом останньої. Людині у такому суспільстві властива активна політична позиція, поінформованість (тому необхідною є наявність свободи слова, друку, світогляду, незалежність засобів масової інформації від держави, до того ж не стільки формально, скільки фактично), наявність правової культури, готовність до відстоювання своїх прав.

В державах, які використовують такий підхід до розуміння права, існує чітке розмежування юристів і так званих правоохоронних органів. Саме громадянське суспільство і його представники – юристи – є, як ми з'ясували, постійним опонентом держави, що і сприяє розвитку демократії, визнання державою як основної цінності людини, спрямуванню діяльності органів влади на забезпечення прав і свобод людини.

Усвідомлення означеного дозволяє зрозуміти необхідність сприйняття концепту правової держави через призму природної школи права.

Засвоєння положень теми передбачає акцент і на становленні відповідних ідей: природного права та правової держави.

Рекомендується переглянути наступні відео:

1. Культура законності: верховенство права (лекція Сергія Головатого)

<https://www.youtube.com/watch?v=VWDpc3gHnys&t=63s> є

2. Головатий С.П. Верховенство права – Верховенство права – фундаментальний принцип судочинства.

<https://www.youtube.com/watch?v=vaByxybBaQ0>

3. Суддя Конституційного суду Ігор Сліденко.

<https://www.youtube.com/watch?v=2xY-nb13KrU>

¹ Леони Б. Свобода и закон. М.: ИРИСЭН, 2008. С.4

4. Що таке громадянське суспільство, і яка роль у ньому належить правовій державі

<https://www.youtube.com/watch?v=kR6VwMTFiFk>

Рекомендується додатково опрацювати:

1. Актуальні проблеми філософії права: посібник /О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Яценко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. С. 469-528.

2. Леони Б. Свобода и закон. М.: ИРИСЭН, 2008. 312 с.

3. Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 1(28). С. 82-92.

4. Рабінович С. П. Юснатуралістична аргументація в рішеннях Європейського суду з прав людини. <http://www.c50.com.ua/article/rabinovych-s-yusnaturalistychna-argumentatsiya-vrishennyakh-yeuropeiskogo-sudu-z-prav-lyudy>.

Питання, що виносяться на семінарське (практичне) заняття:

1. Природне право як ідеї розуму.
2. Особливості генезису та становлення природно-правового мислення.
3. Класична природно-правова концепція: основні позиції.
4. Правова держава як досягнення цивілізації.
5. Історичний аспекти розвитку правової держави як явища.
6. Людські права в контексті розуміння правової держави.

Питання, що виносяться на самостійну роботу:

1. Право як вияв законів природи.
2. Сучасні проблеми філософії природного права.
3. Сутність терміну „Правова держава”.
4. Соціальна основа прав людини.
5. Людські права і форми громадянського суспільства.

Завдання:

1. Які негативні аспекти можна виокремити в доктрині природного права?
2. Чи можна на сьогодні Україну вважати правовою державою? Відповідь обґрунтуйте.

**Тема 5. Правові цивілізації (системи права).
Західна правова культура.**

Ця тема має особливо важливе значення для правника, відображаючи ціннісну складову правових явищ, ідеологію сприйняття права.

Важливо зрозуміти, що явище правового поліцентризму дозволяє вести мову про різне розуміння права у кожній з існуючих культур (цивілізацій). Означене дозволило відомому французькому вченому Рене Давиду, досліджуючи подібності й відмінності національних систем права, виокремити великі системи права («Les grands systemes de droit»), до яких він відніс (зважаючи на низку ментальних і юридичних факторів) наступні: романо-германську, систему загального права (common law) і соціалістичну. Водночас, дослідник виокремлював мусульманське право, індуське право, іудейське право; далекосхідне (японське і китайське), систему права Африки і Мадагаскару. Рене Давид вказує, що кожна система права використовує поняття, за допомогою яких формулюються її норми, при цьому норма права відповідною системою може розумітися по-своєму.

Акцентуємо увагу на тому, що не зважаючи на відсутність СРСР, на пострадянському просторі (хоча і не у всіх державах) і до сьогодні існують рудименти соціалістичної системи права. Так, уже згадуваний Рене Давид вказував: «Керівники соціалістичних держав бачать мету у створенні суспільства нового типу, в якому не буде ні держави, ні права. У зв'язку з цим єдиним джерелом соціалістичного права є революційна творчість законодавця, яка виражає волю народу, який керується комуністичною партією».

Усвідомлення людини як цінності, існування таких цінностей як свобода, справедливість дозволить уникнути створенню таких суспільств, які описав Л. Фуллер у праці «Анатомія права». Зокрема йдеться про уривок зі звіту американського ученого, який перебував протягом року у СРСР, відвідуючи передусім судові органи. Цей учений написав наступне: «Як і жорстокий клімат, неродюча земля та бідне селянство, суди й закони, здається, сприймаються як властивості ландшафту, з якими нічого не можна вдіяти, бо такою була воля вищих сил, так було завжди... Коли я ставив конкретне запитання, чи є суди «справедливими», відповіддю було зазвичай знизування плечима й невпевнене «так». Знизування плечима – бо запитання здавалося їм дивним. Звичайні росіяни пасивні щодо таких речей, вони вважають закон не добрим і не злим, а неминучим, і це не через їхню пристрасть до споглядальності. Можна сказати, що вони дуже рідко думають про закон. «Що поробиш?»»¹.

Важливо зрозуміти, що концепція правових цивілізацій у цілому не є новою. Так, П. Сорокін, як зазначалося вище, займаючись дослідженням соціокультурної динаміки, виокремлює наступні види правових

¹ Фуллер Лон Л. Анатомія права: Пер. з англ. Н.Комарова. К.: Сфера, 1999. с.С. 7.

цивілізацій: ідеаціональну й почуттєву, кожна з яких «володіє власною ментальністю, власною системою істини і знання, має власну філософію і Weltanschauung; особливий тип релігії і зразки «святості»; своє власне уявлення про правильне і неправильне; особливі форми мистецтва і літератури; звичаї, закони, правила поведінки; власну економічну і політичну організацію; нарешті, специфічний тип людської особистості з особливим складом розуму і манерами поведінки»¹.

Перша з них характеризується тим, що найвищою цінністю є абсолютна домінанта надчуттєвого світу – Бог. Відповідно ідеаціональне право розглядається як воля бога, заповіді божі, а тому є абсолютними приписами, виконання яких не підлягає обговоренню. Злочини, за які необхідно призначати найтяжчі покарання є святотатства, богохульство, порушення священних заборон тощо. Судді в ідеаціональній системі є одночасно і священнослужителями, а багато юридичних процедур оформляються як священні ритуали.

Другий тип морально-правової цивілізації – почуттєвий. Найвищими цінностями є радість і почуттєві задоволення. Сенс людського життя полягає в тому, щоб прагнути до задоволень, насолоди і щастя. Особисті і майнові відносини в системі почуттєвого права регулюються міркуваннями доцільності, корисності і взаємної вигоди. Почуттєве право виступає як засіб підпорядкування й експлуатації одних соціальних груп іншими. Сутність права – оберігати еліту, яка має найбільший доступ до різноманітних життєвих задоволень, охороняти її власність і добробут, а також підтримувати стабільний правопорядок у суспільстві.

Виокремлює П. Сорокін і інтегративний тип – ідеалістична цивілізація. Вона посідає межове місце між ідеаціональною і почуттєвою, виконує перехідну роль, являючи собою своєрідний синтез норм і цінностей обох систем. Вона здатна бачити вищу цінність у Богові й одночасно позитивно відноситися до тих почуттєвих цінностей, що не суперечать і не перешкоджають шанобливому відношенню до Абсолюту.

Вивчаючи тему доцільно зосередити увагу на європейській цивілізації (культурі), проаналізувати працю Г. Дж. Бермана «Західна традиція права: епоха формування»

Рекомендується переглянути наступні відео:

¹ Сорокін П.А. Социальная и культурная динамика / П.А. Сорокин; пер. с англ., вст. статья и комментарии В.В. Сапова М.: Астрель, 2006. С. 61.

1. Лекція «Ціннісна основа Європейського Союзу: стаття 2 Договору про Європейський Союз». https://www.youtube.com/watch?v=Lfkr49_GRG4 .
2. Цінності Європейського Союзу(тема:Гідність як цінність права ЄС) <https://www.youtube.com/watch?v=y0QgFHnHHVY>

Рекомендується додатково опрацювати:

1. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. 2-е изд. М.: Изд-во МГУ, Инфра М, Норма, 1998. 624 с.
2. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Раймон Леже; пер. с фр. А.В. Грядов. 3-е изд., перераб. М.: Волтерс Клувер, 2011. 576 с.
3. Фуллер Лон Л. Анатомія права: Пер. з англ. Н.Комарова. К.: Сфера, 1999. 144 с.
4. Fitzoerald P.J. The The Concept of a Legal System. By J. Raz. [Oxford: the Clarendom Press. 1970. 208 and (bibliography and index) 4 pp.
5. Raz. J. The Concept of a Legal System. Oxford: the Clarendom Press. 1970. 208 p.

Питання, що виносяться на семінарське (практичне) заняття:

1. Універсальне і культурно-особливе у ціннісному вимірі права.
2. Право як соціокультурне явище.
3. Правові цивілізації.: поняття та типи.
4. Погляди Рене Давида на сучасні системи права.
5. Західна правова традиція: загальна характеристика.

Питання, що виносяться на самостійну роботу:

1. Релятивізм в праві.
2. Правовий поліцентризм: загальні положення.
3. Учення про правові цивілізації П. Сорокіна.
4. Ідеї Г.Дж. Бермана.

Завдання:

1. На переконання професора Гарвардського університету Фреда Шауера сучасній теорії права слід відмовитися від дебатів з приводу того, що є правом. Він виступає проти есенціалізму як у формі юснатуралізму, так і нормативізму, прихильники яких вважають, що правова теорія повинна спиратися на заздалегідь сформульоване поняття права. Фред Шауер вважає, що на рівні кожної системи права існує набір принципів і стандартів, що дозволяють їй самоконструюватися і самообмежуватися від інших систем. Тому для кожної системи має бути своє розуміння права, яке не може претендувати на теоретичну універсальність. Як Ви вважаєте, чи можна, зважаючи на вказане, вести мову про універсальність права? Відповідь обґрунтуйте.

2. Дайте обґрунтовану відповідь на питання: в якій з відомих Вам систем права, на Вашу думку, людина почувається найкраще?

Тема 6. Сучасні концепції права.

Ця тема присвячена сучасним концепціям права. Їх формування та розвиток відбувався (відбувається) в умовах постмодерну, що впливає на їх зміст.

Пропонується розглянути неопозитивісткі концепції права, екзистенціально-феноменологічну концепцію права, герменевтичну концепцію права, комунікативно-дискурсивну концепцію права та ін.

Окремої уваги потребує аналітична юриспруденція як напрям юридичного неопозитивізму. Доцільно проаналізувати творчу спадщину Г. Харта.

Важливим є вивчення сучасних концепцій природного права. Необхідно ознайомитися з концепціями права Л. Фуллера та Р. Дворкіна, з'ясувавши їх особливості.

Своєрідністю вирізняється і концепція права професора права Гарвардського університету Л. Фуллера, яку він сам назвав процедурне природне право. Учення Л. Фуллера про право значною мірою вплинуло у другій третині ХХ століття на розвиток не лише американського, але і європейського права. Найбільш відомою є його дискусія з англійським філософом права, завідуючим кафедрою юриспруденції Оксфордського університету Гербертом Хартом.

Для Л. Фуллера принципи процедурної моралі – це «вісім типів правової переваги до якої може прагнути система норм», моральна основа, яка має бути іманентна правовому порядку і ці принципи є необхідними для того, щоб будь-яка сукупність норм вважалася такою, що становить відповідну систему права. Таким чином, незважаючи на той факт, що погляди Л. Фуллера видаються узгодженими з поглядами мислителів природного права, слід зауважити, що він, відкидаючи ідею того, що нескінченні і вічні принципи існують, ігнорує природні закони як вищі закони. Поступаючи таким чином він відхиляє християнські доктрини природного права, раціоналістичні доктрини природних прав XVII і XVIII століть і заперечує систему абсолютних цінностей.

Л. Фуллер, по-перше, розглядає право як діяльність, тобто як процес (нагадаємо, що своє учення Л. Фуллер назвав «процедурним природним правом»), по-друге, філософ права визнає той факт, що право є цінністю навіть тоді, коли не досягає своєї мети.

Ці положення були розвинені американським мислителем у праці «Мораль права», у якій зокрема йдеться про відмежування права як процесу, що підпорядковується принципам внутрішньої моралі, від результату цього процесу, що задається зовнішніми у відношенні до права цілями, позначеними

ним як зовнішня мораль права.

Як зазначає Л. Фуллер, окремі закони, звичайно, можуть бути складними й навіть страшенно складними, з їхніми нескінченними параграфами, їхніми «вищезазначений» та «однак за умови». Але навколо самого поняття права немає ніякої таємниці. Усім відомо, що це таке й для чого воно існує. Хоча, як зауважує американський філософ, це враження простоти є ілюзією і для усвідомлення цього наводить аналогію з медицини: «Ще Аристотель зауважив, що довідатися, що таке здоров'я, ми можемо, розглядаючи ситуації, коли воно відсутнє. Коли ми маємо здоров'я, воно здається нам надто простою й зрозумілою річчю, аби становити об'єкт будь-якого дослідження. «Лише людина зі слабким здоров'ям уявляє всю складність і заплутаність організму...». Тож наш інтерес до хвороб права є клінічним, а не патологічним».

Критикуючи позитивізм Л. Фуллер указує, що у сучасному використанні слова «право» спостерігається тенденція до пов'язування його з «встановленим правом», що «будь-яке інше використання цього терміну, мабуть, буде затавровано як зловживання. Це обмежене розуміння «права», можна сказати, характерним чином сприяє як прозорості, так і затемненню цього поняття. Проте воно не може стати нам у пригоді, коли ми намагаємося розрізнити встановлені та мовчазні елементи, які об'єднуються для створення функціонуючої системи правових норм».

Л.Фуллер писав, що закони неписьменного суспільства неминуче й радикально відрізнятимуться від законів держави, у якій кожний дорослий громадянин вміє читати і для спілкування за допомогою друкованого слова існує величезна кількість можливостей. Системи права держав із мізерними водними ресурсами, обов'язково відрізнятимуться від систем, пристосованих до місцевостей з рясними дощами; опріч інших пунктів розходження, системи права першого виду неодмінно матимуть справу з постійними кризами, спричиненими посухою, а правові інституції другого будуть позбавлені таких випробувань. У проектуванні будь-якої системи права мають ураховуватися й інші міркування клімату, географії, технології, культури та минулої історії»¹.

Рекомендується додатково опрацювати:

1. Філософсько-правові аспекти комунікативної теорії Ю. Габермаса в контексті актуальних проблем розвитку українського громадянського суспільства - Хмара М.В.. <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-6-2014/item/145-filosofsko-pravovi-aspekty-komunikativnoi-teorii-yu-habermasa-v-konteksti-aktualnykh-problem-rozvytku-ukrainskoho-hromadianskoho-suspilstva-khmara-m-v>

¹ Фуллер Лон Л. Анатомія права: Пер. з англ. Н.Комарова. К.: Сфера, 1999. 144 с.

2. Мельник М.О. Історія виникнення та розвитку школи правового реалізму. Наукові записки НаУКМА. 2016. Том 181. Юридичні науки. С. 73-76.

3. Волошенюк, О. В. (2020). Правовий реалізм як напрям соціологічної юриспруденції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, (29), 29-35. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-03>

4. Hart H. *The Concept of Law*. London : Oxford University Press, 1994. 315 p.

Питання, що виносяться на семінарське (практичне) заняття:

1. Неопозитивісткі концепції права.
2. Чисте вчення права Г. Кельзена.
3. Аналітична юриспруденція як напрям юридичного неопозитивізму.
4. Сучасні концепції природного права.
5. Правовий реалізм в американській правовій традиції.
6. Французька школа соціології права.

Питання, що виносяться на самостійну роботу:

1. Неопозитивізм: передумови виникнення та методологічне підґрунтя.
2. Нормативізм як напрям юридичного неопозитивізму.
3. Особливості концепції права Г. Харта.
4. Типологія сучасних концепцій природного права.
5. Екзистенціально-феноменологічна концепція права.
6. Герменевтична концепція права.
7. Комунікативно-дискурсивна концепція права.
8. Правова концепція Л. Фуллера.
9. Концепція права Р. Дворкіна.

Завдання:

1. Наскільки актуальними для української правової доктрини є ідеї Г. Кельзена? Відповідь обґрунтуйте.

2. Наскільки актуальними для української правової доктрини є ідеї школи правового реалізму? Відповідь обґрунтуйте.

5. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Основні джерела:

1. Tebbit M. *Philosophy of Law. An Introduction*. 3rd Edition. 2017. 314p.
2. Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. Київ: Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
3. Берман Г.Дж. *Западна традиція права: епоха формування*. М., 1998.
4. Данильяна О. Г. *Філософія права*. Харків: право, 2017. 208 с.
5. *Демократія. Антологія / Упорядник О. Проценко*. Київ, 2005. 1108 с.
6. Макушев П.В., Торяник В.М. *Філософія права (в схемах та визначеннях)*. Дніпро: ДГУ, 2019. 152 с.
7. Марченко О. В. *Філософія права: навч. посібник*. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
8. *Навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни «Філософія» для аспірантів (здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії) / уклад.: О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов.* – Харків : Право, 2018. – 70 с.
9. Рабінович П. М. *Основи теорії та філософії права: Навч. посібник*. Львів, 2021.
10. Циппеліус, Райнгольд. *Філософія права: Підручник: Пер. з нім. К., 2000.*

Додаткові джерела:

1. Hryshchuk, Oksana V. et al. *Formation of the Philosophy of Law of Ukraine and the USA under the Influence of Individualist Views: A Consideration through History Aspect*. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 2020, v. 11, n. 4, p. 1160-1168.
2. John Finnis, *What is the Philosophy of Law?*, *The American Journal of Jurisprudence*, Volume 59, Issue 2, December 2014, Pages 133–142, <https://doi.org/10.1093/ajj/auu012>
3. *Problems of legal state formation in Ukraine in the context of globalisation: monograph / O. M. Ivani (Chief editor)*. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018.
4. Вовк Д. *Теологія радянського права. Філософія права і загальна теорія права*. 2020. №1. С. 53-86.
5. Гелеш А. І. *Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Гелеш Андрій Ігорович ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л., 2012.*
6. Давид Р., Жоффре-Стшози К. *Основные правовые системы современности: Пер. с франц*. Москва: Междунар. отношения, 1996. 400 с.
7. Дворкін Р. *Серйозний погляд на права: Пер. з англ*. Київ: Основи, 2000. 519с.

8. Кельзен Г. Чисте правознавство: 3 дод.: Проблема справедливості: Пер. з нім. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
9. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: Вибрані наукові праці. Книга перша – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
10. Кучук А.М. Теоретичні основи правового поліцентризму. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
11. Ллойд Д. Идея права: Пер. с англ. Москва: Югона, 2000. 416 с.
12. Проблеми формування правової держави в Україні в умовах глобалізації. Суми: ФОП Цьома С.П., 2018. 128 с.
13. Радбрух Г. Філософія права: Пер. з нім. Київ: Тандем, 2006. 332 с.
14. Стовба О. Право і неправо: чи можлива негативна онтологія права? Філософія права і загальна теорія права. 2020. №1. С. 16-37.
15. Фуллер Лон Л. Мораль права: Пер. з англ. Київ: Сфера, 1999. 232 с.
16. Харт Х. Л. А. Концепція права: Пер. з англ. Київ: Сфера, 1998. 236 с.

Інформаційні ресурси:

1. Lex: правовий портал: http://ukr-pravo.at.ua/index/porivnjalne_pravoznavstvo_novij_pidruchnik_z_porivnjalnogo_pravoznavstva/0-4320
2. Бібліотека Інституту Поглиблених Правничих Студій: <http://ials.sas.ac.uk/library/library.asp>
3. Підручники онлайн: <http://textbooks.net.ua/content/section/29/35/>
4. Філософія права і загальна теорія права <http://phtl.nlu.edu.ua/>
5. Юридична бібліотека Школи права Йелльського університету: <http://library.law.yale.edu/>
6. Юридичний портал: навчальна і довідкова література: <http://yport.inf.ua/sravnitelnoe-pravovedenie-osnovnyie-pravovyie.html>.